UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Inleiding: Protestantisme en milieu in Nederland sinds 1800

van Dam, P.H.; Onnekink, David

Publication date
2026

Document Version
Final published version

Published in
Gedeelde gronden: Protestantisme en milieu in Nederland

License
Article 25fa Dutch Copyright Act (https://www.openaccess.nl/en/policies/open-access-in-dutch-copyright-law-taverne-amendment)

Link to publication

Citation for published version (APA):
van Dam, P. H., & Onnekink, D. (2026). Inleiding: Protestantisme en milieu in Nederland sinds 1800. In P. van Dam, & D. Onnekink (Eds.), *Gedeelde gronden: Protestantisme en milieu in Nederland* (pp. 7-18). Kok Boekencentrum Uitgevers.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:09 Nov 2026

Inleiding: Protestantisme en milieu in Nederland sinds 1800

Peter van Dam en David Onnekink

Hebben christenen een bijzondere verantwoordelijkheid voor het milieu? De Raad van Kerken vond in 1974 van wel. De leden van de Raad waren duidelijk onder de indruk van de waarschuwingen voor de toenemende vervuiling en dreigende grondstoftekorten.[1] Juist christenen hadden volgens hen de verantwoordelijkheid om zorgzaam met de aarde om te gaan om haar ook voor toekomstige generaties leefbaar te houden. Niets minder dan een 'nieuwe levensstijl' was nodig. De Raad van Kerken suggereerde onder meer een terugkeer naar een wekelijkse vastendag om het eigen consumptiegedrag te matigen.[2] Het was een opvallende oproep, want tot dan toe hadden kerken geen prominente rol gespeeld in de natuurbeschermings- en milieubeweging.

Hoe past dit initiatief van de Raad van Kerken in een langere geschiedenis van christendom en milieu? Gaan christenen anders met het milieu om dan anderen? De relatie tussen religie en milieu staat de afgelopen jaren volop ter discussie. Religieuze gemeenschappen bezinnen zich op de vraag welke verantwoordelijkheid ze voor zichzelf zien in de klimaatcrisis. De bekende Indiase auteur Amitav Ghosh stelde dat hij meer hoop put uit de pauselijke encycliek *Laudato si'* en de gedachte dat religieuze groeperingen in actie zouden kunnen komen voor het klimaat dan uit internationale politieke afspraken als het Akkoord van Parijs.[3] Nieuwe studies laten zien dat religie het mogelijk maakt om rondom initiatieven die duurzaamheid bevorderen mensen te bereiken die normaalgesproken het milieu niet hoog op de agenda hebben staan.[4]

Ook historici dragen bij aan deze bezinning door te onderzoeken in welke mate religieuze opvattingen de relatie tussen mensen en milieu beïnvloedden. Tot voor kort besteedden milieuhistorici weinig

aandacht aan religie. Wel wezen ideeënhistorici op het belang van religieuze denkbeelden, bijvoorbeeld voor opvattingen over de 'ladder van de natuur' en de plaats van de mens ten opzichte van de schepping.[5] Het belang van religie zochten ze met name in de periode voor de negentiende eeuw. Volgens gangbare opvattingen over modernisering bestond voor de negentiende eeuw een meer vanzelfsprekende band tussen religieuze denkbeelden en maatschappelijke structuren dan in het moderne, seculiere tijdperk.[6] Religie vormde het fundament van breed gedeelde mentaliteiten. Op basis van dat uitgangspunt was het mogelijk om te speculeren over het christendom als een antropocentrische godsdienst, die over het algemeen vijandig zou staan ten opzichte van de natuur.[7] Die indruk werd ook geschraagd door het feit dat veel critici van de manier waarop mensen in het Westen met de natuur omgingen vanaf de negentiende eeuw zich vaak beriepen zich op alternatieve religieuze tradities zoals het boeddhisme.

De afgelopen jaren is dit perspectief geleidelijk ondergraven. Zo constateerde milieuhistoricus Joachim Radkau dat 'voormoderne' samenlevingen veel minder doordrongen waren van religie dan een focus op cultuur suggereert.[8] Bovendien kwam er meer aandacht voor de uiteenlopende opvattingen over de relatie tussen mens en natuur binnen religieuze gemeenschappen voor en na 1800. Zo veronderstelt historicus Mark Stoll dat confessionele achtergronden en netwerken een belangrijke rol speelden bij de opkomst van natuurbescherming en milieuactivisme in de Verenigde Staten.[9] Recente onderzoeken naar de geschiedenis van natuurbescherming en milieubewustzijn in Nederland laten zien dat mensen met een religieuze achtergrond ook hier nauw betrokken waren bij dergelijke initiatieven. Opvallend is daarbij dat de netwerken van natuurbeschermers en milieuactivisten nauwelijks onder een afzonderlijke confessionele of christelijke vlag georganiseerd waren.[10] Eveneens valt op dat kerkelijke groepen een belangrijke rol speelden bij het agenderen van mondiale ongelijkheid, maar in hun woordkeuze op het gebied van het milieu vooral bredere trends volgden.[11] Een eigen protestantse omgang met het milieu in Nederland komt in de bestaande literatuur niet naar voren.

Dit jaarboek gaat na hoe specifieke religieuze overtuigingen tot een eigen omgang met het milieu leidden, voorbij generaliserende aannames over de relatie tussen christendom en milieu. Protestanten richtten in de loop van de negentiende en twintigste eeuw voor een

02 Dam Onnekink.indd 8 26-11-2025 13:40

keur aan onderwerpen ‚eigen' organisaties op, maar op het gebied van natuur, milieu en klimaat sloten ze vooral aan bij bestaande initiatieven. Vonden protestanten rondom ecologische thema's makkelijker 'gedeelde gronden' met anderen dan bij veel andere maatschappelijke kwesties? Door deze vraag kritisch tegen het licht te houden krijgen we beter zicht op de omgang van protestanten met milieukwesties. Waren er thema's waar een herkenbaar eigen geluid te horen was? En vertaalde zich dat ook naar concrete acties?

Om dit in kaart te brengen onderzoeken de artikelen in deze bundel de rol van protestantse tradities op drie terreinen. Allereerst het terrein van ideeën. Hoe dachten protestantse groepen in Nederland over natuur, milieu en klimaat? Verschilden hun ideeën aanmerkelijk van die van anderen? In de tweede plaats brengen de auteurs in dit jaarboek verschillende netwerken in kaart. Op welke manier werkten ideeën door in de manier waarop protestanten hun zorgen over ecologische thema's vertaalden naar de organisaties en personen waar ze op dit terrein mee samenwerkten? Kozen protestanten voor samenwerking met specifieke groepen die aansloten bij hun eigen opvattingen, of sloegen ze bruggen naar groepen met andere achtergronden? Ten slotte onderzoeken de auteurs ook de praktische invulling van de relatie met het milieu. Op welke manieren handelden protestanten in relatie tot het milieu? Zijn er op uiteenlopende terreinen als landbouw, de inrichting van het landschap, milieuvriendelijke consumptie en zorgen over vervuiling en klimaatverandering specifieke manieren van handelen onder protestanten te zien?

Artikelen

De omgang van Nederlandse protestantse kerken met de natuur is verankerd in de bid- en dankdagen, sinds eeuwen een vast onderdeel van het kerkelijk jaar. Die historische continuïteit is gezien de fundamentele ontwikkelingen in de moderne landbouw en de zich ontwikkelende secularisatie opmerkelijk. Uit het onderzoek van Tom-Eric de Krijger blijkt dat de bid- en dankdagen, ingezet in de vroegmoderne tijd, vanaf de negentiende eeuw een ongewis bestaan leidden maar zich opmerkelijk adaptief toonden. Praktische bezwaren en een tanend geloof in de Voorzienigheid als gevolg van de opkomst van moderne landbouw leidden tot periodieke roepen tot afschaffing. Daarentegen klonken er ook regelmatig stemmen tot aanpassing en veranderde de

betekenis van de dagen, met minder focus op de oogst en toenemende aandacht voor het belang van arbeid, sociale onrechtvaardigheid, de noden van mensen in het mondiale Zuiden en de zich ontvouwende klimaatcrisis. Om die reden, constateert Krijger, zijn de bid- en dankdagen als gevolg van ontwikkelingen in de wetenschap, maatschappij en theologie niet verdwenen maar voortdurend heruitgevonden.

Dat de protestantse omgang met de natuur zich niet beperkte tot rituelen binnen de kerk maar ook praktische impact had op de leefomgeving blijkt uit het artikel van Jan Boersema. In de negentiende eeuw emigreerden Nederlandse Afgescheidenen naar Amerika, waar ze veelal hun eigen nederzettingen stichtten, met eigen kerken en scholen. Het was een tijdperk van ongebreideld optimisme en een onwrikbaar geloof in het principe van vooruitgang, die materialiseerde in de vorm van steden en spoorwegen. Onderdeel van deze vooruitgang was het bedwingen van de wildernis, die ook op grote schaal verdween onder het geweld van de bijlen van houthakkers. Boersema merkt op dat die visie op vooruitgang intiem verbonden was met het calvinistisch gedachtengoed. Uit zijn onderzoek blijkt dat er weliswaar immigranten waren die terughoudend stonden ten aanzien van de hang naar materiële voorspoed, maar dat ze bijna massaal de relatie met de wildernis duidden als een gevecht. Ze stonden daarbij in een lange christelijk-humanistische traditie die een scherp onderscheid maakte tussen de door de mens bewerkte natuur en de ongeciviliseerde wildernis, die in de naam van de vooruitgang moest wijken voor de mens.

Ook Marie Keulen laat zien dat christelijke noties over de natuur sociale impact hadden. Haar artikel richt zich op pogingen van de Evangelische Broedergemeente om in Suriname landbouwinternaten te stichten. Al in het midden van de negentiende eeuw werd er geëxperimenteerd met het oprichten van een landbouwkolonie. Aan het begin van de twintigste eeuw pleitte zendeling Siegfried Beck voor het belang van landbouwopvoeding voor kinderen en jongvolwassenen in de kolonie. In Suriname was sprake van veel werkloosheid met allerlei maatschappelijke problemen als gevolg met betrekking tot gezondheid en huisvesting. De stadszending richtte zich met name op zorg voor de Afro-Surinaamse jeugd. De ideeën van Beck reflecteerden op deze situatie. Door arbeidsopvoeding werden Afro-Surinaamse jongens gevormd tot koloniale burgers, die gewassen konden verbou-

02 Dam Onnekink.indd 10 26-11-2025 13:40

wen en de grond konden bewerken. Het civiliseren van burgers en de natuur liep hier parallel: jongeren werden gekweekt tot burgers, planten werden gekweekt tot voedzame gewassen. Het stichten van landbouwinternaten paste in een breder cultureel project om mensen in koloniën te 'beschaven'.

Waar Marie Keulen een westelijke kolonie bestudeert, kijkt Rutger Mauritz naar het oosten, naar Nederlands-Indië. Ook daar waren zendelingen geïnteresseerd in de relatie tussen de natuur en arbeid. Terwijl Beck zijn ideeën in Suriname formuleerde, waren de echtparen Adriani-Gunning en Kruyt-Moulijn werkzaam op Celebes in het eerste kwartaal van de twintigste eeuw. In hun geschriften toonden ze een grote belangstelling voor de tradities, de *adat*, van de lokale Toradjabevolking. Religie, cultuur en natuur waren onlosmakelijk met elkaar verbonden, zodat de zendelingen zich realiseerden dat ontwikkeling op het gebied van landbouw onvermijdelijk inbreuk zou maken op de *adat* als geheel. Hun vroege vorm van plattelandszending leidde tot aanbevelingen die door de koloniale overheid deels werden overgenomen, onder andere de transformatie van droge naar natte rijstbouw waardoor bossen beter geconserveerd konden worden. Hoewel de zendelingen landbouw en natuur zeker niet als een focus van hun zendingswerk beschouwden, onderkenden zij het belang daarvan omdat het een centraal onderdeel was van het geloofssysteem van de Toradja. Koloniale overheid en zendelingen werkten hier samen, met dien verstande dat de zendelingen wel getracht hebben de ontwikkelingen af te remmen uit respect voor de lokale *adat*. Uiteindelijk zou het christelijk geloof echter juist de rituelen van de Toradja binnendringen als gevolg van transformaties in de landbouw.

Met het artikel van Kristian Mennen en David Onnekink richten we onze blik weer op continentaal Nederland. Zij onderzoeken de rol van Nederlandse protestanten in de oprichting van natuurbeschermingsorganisaties (NBO's). In de historiografie is sprake van een opmerkelijke paradox. Er zijn nauwelijks christelijke NBO's in Nederland en vooral vanaf de jaren 1960 is de verhouding tussen kerken en NBO's verre van warm geweest. Uit onderzoek van Mark Stoll blijkt echter dat protestanten, en met name calvinisten, een cruciale rol hebben gespeeld in de oprichting van NBO's in de Verenigde Staten. Door middel van een collectief biografisch onderzoek naar oprichters van Nederlandse NBO's kijken Mennen en Onnekink of dat ook in Neder-

02 Dam Onnekink.indd 11 26-11-2025 13:40

land het geval is geweest. Zij komen tot een gewogen antwoord op de vraag of Nederlandse NBO's protestantse wortels hebben. Met name in de vroege fase (ca. 1850-1940) waren protestanten ruim vertegenwoordigd als oprichters van NBO's, maar na de Tweede Wereldoorlog verwaterde hun aandeel. Opmerkelijk is echter dat in een tijd van verzuiling die betrokkenheid zich niet vertaalde in organisaties met een protestantse signatuur. Bovendien bleek dat oprichters, anders dan in Amerika, afkomstig waren uit een waaier van denominaties. Het waren wellicht de persoonlijke netwerken, meer dan de protestantse signatuur, die de doorslag gaven. In die zin hadden Nederlandse NBO's wel protestantse wortels als het om netwerken ging, maar geen protestantse signatuur op het gebied van ideeën en acties.

Het artikel van Rolf van der Woude laat een heel andere kant van dat verhaal zien, die er echter niet haaks op staat. Van der Woude bestudeert de geschiedenis van de protestantse Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Anders dan bij de NBO's was er hier wel uitdrukkelijk sprake van een verzuilde, confessionele organisatie, maar vergelijkbaar was dat christelijke visies op de natuur nauwelijks aan de oppervlakte kwamen. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde de agrarische sector zich als motor van economisch groei in de Europese Economische Gemeenschap. Vanaf de jaren 1970 maakten wetenschappers en milieuactivisten duidelijk dat die groei wel eens ten koste van het milieu zou kunnen gaan. Voor de agrarische sector speelde vooral de mestproblematiek een belangrijke rol in de milieuverontreiniging. Binnen de CBTB was er zeker aandacht voor een christelijk perspectief op natuurbehoud, geconcentreerd in het principe van het rentmeesterschap. Maar Van der Woude laat zien dat dit geluid ondersneeuwde in de historische ontwikkeling van de christelijk landbouworganisatie. Dat lag deels aan de secularisatie, waardoor de verzuilde protestantse organisatie haar identiteit liet verwateren en uiteindelijk zou opgaan in de LTO. Daarnaast voelden de leden van de CBTB zich vooral bedreigd, klemgezet tussen milieuproblematiek en economische belangen. Het is in die context dat de christelijke organisatie van boeren en tuinders uiteindelijk geen duidelijk antwoord had op deze problematiek.

De bijna volstrekte afwezigheid van christelijk gedachtengoed in de ontwikkeling van zowel natuurbeschermingsorganisaties aan de ene kant en tuinders en boeren aan de andere kant is opmerkelijk in het

02 Dam Onnekink.indd 12 26-11-2025 13:40

licht van het artikel van Kees Tinga. Zijn onderzoek richt zich op de respons van protestantse kerken in Nederland op de zich ontvouwende milieucrisis die vanaf begin jaren 1970 hoog op de politieke agenda kwam te staan. Juist vanuit kerkelijke hoek werd er wel een duidelijk protestants geluid geformuleerd: de milieucrisis was niet slechts een economisch probleem, maar ook een theologisch probleem. Een geheel Nieuwe Levensstijl was nodig, zoals de Raad van Kerken het formuleerde als reactie op het rapport van de Club van Rome uit 1972. In het kielzog van het VN-Brundtlandrapport over *sustainable development* werd in 1987 de werkgroep Kerk en Milieu opgericht en boog het Conciliair Proces zich over de 'heelheid van de schepping'. Na een terugval in de jaren 1990 overspoelde een nieuwe golf van klimaatbewustzijn christelijk Nederland in de jaren 2010, met bijvoorbeeld de oprichting van Groene Kerken. Concluderend stelt Tinga dat er de afgelopen vijftig jaar binnen kerken veel aandacht was voor milieu, zij het met ups en downs. Het is echter de vraag of christelijk Nederland van kleur is verschoten.

Niet alleen in de kerk en maar ook in de theologie kreeg de natuur de afgelopen vijftig jaar aandacht, zoals blijkt uit het artikel van Hans Burger. Waar kerken worstelden met de noodzaak om enerzijds een visie te ontwikkelen en anderzijds praktische maatregelen te nemen, konden de theologen onbekommerd bijdragen aan de ontwikkeling van eco-theologie. De Nederlandse eco-theologie ontstond na een prille proloog in 1960 in het begin van de jaren 1970, als reactie op het rapport van de Club van Rome. Theologen lieten een kritisch geluid horen ten aanzien van de verantwoordelijkheid en nalatigheid van de mens, maar pleitten ook voor een andere theologie die rentmeesterschap centraal stelde. Een nieuwe golf van eco-theologie vond plaats rond de periode van het Conciliair Proces (ca. 1987-1992). Opvallend is dat eco-theologie uit verscheidene denominaties opkwam: synodaal-gereformeerd, evangelisch en gereformeerd-vrijgemaakt, hervormd en Nederlands-gereformeerd. In die periode nam ook de bezinning onder dogmatici en systematisch-theologen een vlucht, maar, constateert Burger, de oogst rond de millenniumwisseling is nog mager.

Gedeelde gronden

Vonden protestanten in Nederland in de omgang met het milieu

inderdaad meer gedeelde gronden dan op veel andere terreinen? De bijdragen over aan dit jaarboek tonen samengenomen twee grote transformaties in de relatie tussen mens en milieu in het Nederlands protestantisme. Ideaal en praktijk van domesticatie van de natuur transformeerden de omgang met het milieu in de negentiende eeuw. Een nieuw milieubewustzijn dat draaide om vervuiling en dreigende uitputting van hulpbronnen deed dat nogmaals in de tweede helft van de twintigste eeuw.

De eerste transformatie in de omgang met het milieu voltrok zich in de negentiende eeuw. In de bestaande geschiedschrijving komt naar voren dat vanaf het einde van de achttiende eeuw twee opvattingen concurreerden. Naast het uitgangspunt dat de mens zich naar de goddelijke orde van de natuur te schikken had, deed het idee opgeld dat de mens de natuur completeerde door die naar zijn hand te zetten.[12] De bijdragen aan dit jaarboek laten zien hoe die tweede variant onder Nederlandse protestanten in de loop van de negentiende eeuw vorm kreeg, meer als een reeks praktijken dan als een uitgewerkt, vastomlijnd idee. Uit de geschiedenissen van migranten in Noord-Amerika, het zendingswerk en de biddag voor gewas en arbeid spreekt een gedeeld streven naar het in cultuur brengen van het land.

Dit streven naar domesticatie was niet alleen op de natuurlijke omgeving, maar evenzeer op mensen zelf gericht. Domesticatie van de natuur was ook beschaving van de mens. In de koloniale context kreeg dit een extra lading, omdat zendelingen en andere Nederlandse migranten zichzelf beschouwden als de dragers van moreel superieure kennis en daadkracht. Aanvankelijk achtten kolonisten zich op basis daarvan gerechtigd om de inheemse bevolking te verdrijven. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam daar een tweede invulling bij. Zendelingen en koloniale bestuurders achtten het hun plicht om hun kennis en leefwijze met meer of minder dwang over te dragen.[13]

De notie dat de natuur een goddelijke orde vertegenwoordigde waaraan de mens zich diende te onderwerpen komt daarentegen nauwelijks terug in de bijdragen. Het is aannemelijk dat deze wel voorkwam, bijvoorbeeld in zondagse lofzangen op de schepping. Vermoedelijk was ze ook een drijfveer voor veel van de protestanten die vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw als natuurbeschermers in touw kwamen.

Kijken we naar de netwerken waarin protestanten hun betrokken-

02 Dam Onnekink.indd 14 26-11-2025 13:40

heid bij het milieu vormgaven, dan valt op dat protestanten steevast betrokken waren bij initiatieven om de natuur te beschermen, maar dat vrijwel nooit uitdrukkelijk vanuit hun confessionele achtergrond deden. Ook bij andere vormen van betrokkenheid bij het milieu waren eigen protestantse netwerken eerder de uitzondering dan de regel. Die waren er wel in de (landbouw)zending en op het terrein van de agrarische belangenbehartiging. Voorbij de organisaties die in de artikelen aan bod komen, valt ook te denken aan scouting en plattelandsorganisaties voor vrouwen en jongeren.

Een tweede transformatie in de omgang met het milieu onder Nederlandse protestanten kreeg vanaf de jaren 1960 gestalte. Kerkelijke initiatieven en individuele theologen reageerden op de zorgen over vervuiling en de uitputting van natuurlijke hulpbronnen. In plaats van een bedreiging die bedwongen moest worden, zagen zij het milieu als een omgeving die menselijke zorg behoefde of zoveel mogelijk in ere gehouden moest worden. Opnieuw speelden praktijken een belangrijkere rol in het vormgeven van deze relatie dan ideeën en confessioneel gekleurde netwerken. Arbeid was het draaipunt van de ethiek van domesticatie. In het nieuwe milieubewustzijn stonden matiging en zorgzaamheid centraal. Initiatieven als Nieuwe Levensstijl, het Conciliair Proces en Kerk en Milieu waren bovendien een belangrijke schakel tussen bewegingen die zich inzetten voor sociale doelen en milieubeweging – juist deze verbinding was typerend voor veel initiatieven die vanuit de kerken kwamen.[14]

Het nieuwe milieubewustzijn concurreerde met de oudere varianten, maar verving ze niet. Uit de geschiedenis van de bid- en dankdagen komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren dat domesticatie, vooral ook door middel van landbouw, een cruciale rol bleef spelen in de manier waarop protestanten hun relatie tot het milieu vormgaven.

Concluderend kunnen we vaststellen dat protestanten vooral gedeelde gronden met anderen vonden in de omgang met het milieu. Beide transformaties waren immers niet voorbehouden aan protestanten. De ideeën in protestantse kringen ontwikkelden zich in lijn met wat we ook uit andere kringen kennen. Maar wellicht kan toekomstig onderzoek naar de invulling van specifieke Bijbelse begrippen als schepping naast breder gangbare begrippen als natuur, milieu en klimaat een meer eigen invulling aan het licht brengen. En in hoeverre gingen protestanten mee met de veranderende opvattingen over hoe mensen

02 Dam Onnekink.indd 15 26-11-2025 13:40

met dieren om moesten gaan?

Op het terrein van maatschappelijke organisatie ontstonden evenmin veel organisaties met een expliciet protestantse signatuur. Wel kwamen juist vanaf de jaren 2000 nieuwe christelijke organisaties op het gebied van het milieu op, zoals Mennen en Onnekink signaleren. Het is de moeite waard om deze opkomst nader te onderzoeken, want in de langere geschiedenis van christelijk maatschappelijk engagement rondom milieukwesties is het een opmerkelijke ontwikkeling. Kijken we ten slotte naar de praktijken, zien we dat onder protestanten ideeën over de omgang met het milieu nadrukkelijk verbonden werden met de eigen leefwijze, bijvoorbeeld rondom de nadruk op arbeid. De geschiedenis van het Nederlands protestantisme sluit in dit opzicht aan bij de veronderstelling van Joachim Radkau dat de religie via de alledaagse cultuur de meeste invloed op het milieu heeft.[15] Dat lijkt geen onbedoeld gevolg, maar een bewust streven. De gewenste relatie tot het milieu moest juist in het persoonlijke dagelijks leven zichtbaar worden.

Bovendien valt op dat in kerkelijke – zowel protestantse als katholieke – kringen milieubewustzijn steeds verbonden werd met de sociale dimensie. Zo bevatte een handreiking die de eerder genoemde werkgroep Nieuwe Levensstijl opstelde allerlei praktische suggesties, zoals bewuster boodschappen doen, meer met elkaar delen en kringlooppapier gebruiken. De brochure trok de verantwoordelijkheid voor een leefbare aarde veel breder dan de zorg om het milieu. Ook bijdragen aan ontwikkelingssamenwerkingsprojecten, de acties van Amnesty International en het opvangen van vluchtelingen konden horen bij een verantwoordelijkere nieuwe levensstijl.[16] De zorg voor het milieu was met andere woorden intrinsiek verbonden met de zorg voor medemensen ver weg en dichtbij.

Leidde de aandacht voor de door mensen veroorzaakte klimaatverandering vanaf de jaren 1980 tot een derde transformatie van de relatie tussen protestanten en milieu? De klimaatcrisis lijkt een belangrijke aanjager voor het denken over een 'groene' kerkelijke geschiedenis, of het nu gaat om theologie, kerkelijke activiteiten of het persoonlijke engagement van kerkleden. Daarnaast valt op dat de afgelopen jaren ook in de kerkelijke context het zwaartepunt expliciet is verschoven van praten naar doen. De escalerende klimaatcrisis, de stijgende energieprijzen en de ontwikkeling van een breed pallet aan mogelijkheden

02 Dam Onnekink.indd 16 26-11-2025 13:40

om de zorgen over het milieu te vertalen naar praktische initiatieven droegen bij aan die nieuwe oriëntatie. Die sloot ook goed aan bij een bredere trend in protestantse kerken, die volgens James Kennedy in de jaren 1990 meer 'straatkerk' werden. Veel protestantse kerken gingen minder nadruk leggen op principes en theologische uitgangspunten en meer op het maken van een verschil in de eigen omgeving.[17]

Juist toen buiten de kerken klimaatrechtvaardigheid een belangrijk onderwerp werd, verlegden kerken de aandacht naar de eigen omgeving en praktische initiatieven. De relatie tussen protestantisme en milieu vormt een belangrijke voorgeschiedenis voor deze pogingen om de zorg om mens en milieu uitdrukkelijk met elkaar te verbinden. Ze biedt zicht op de manier waarop beide dimensies met elkaar verbonden konden worden en op de momenten waarop ze botsten. Het onderwerp klimaat verdeelt de laatste jaren religieuze gemeenschappen misschien nog wel meer dan andere maatschappelijke verbanden. Des te belangrijker is de bezinning op de relatie tussen religieuze overtuiging en de zorg om de aarde waar deze bundel aan bijdraagt.

Noten

1. Rachel Carson, *Dode lente* (Amsterdam 1963); Cornelis Jan Briejer, *Zilveren sluiers en verborgen gevaren: Chemische preparaten die het leven bedreigen* (Leiden 1967); Dennis Meadows, *Grenzen aan de groei: rapport van de Club van Rome* (Utrecht1972); Wouter van Dieren, *Blauwdruk voor overleving* (Amsterdam 1973); Wouter van Dieren red., *Handboek voor vervuild Nederland* (Amsterdam 1972).
2. 'Kerken willen vastendag', *Nieuwe Leidse Courant*, 27 november 1974.
3. Amitav Ghosh, *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable* (Chicago 2016).
4. Lucas F. Johnston, *Religion and Sustainability: Social Movements and the Politics of the Environment* (Londen en New York 2014).
5. Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being: A Study of the History of an Idea* (Cambridge 1964); Clarence J. Glacken, *Traces on the Rhodean Shore: Nature and Culture in Western Thought from Ancient Times to the End of the Eighteenth Century* (Berkeley 1973) 655-695.
6. Vgl. Peter A. Coates, *Nature: Western attitudes since ancient times* (Cambridge 1998).
7. Lynn White Jr., 'The Historical Roots of Our Ecologic Crisis', *Science* 155 (1967) 1203-1207; Donald Worster, *Nature: Western Attitudes since Ancient Times* (Cambridge 1985) 26-27.
8. Joachim Radkau, *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas* (Cambridge 2008) 83 [geraadpleegd 11 februari 2022].

02 Dam Onnekink.indd 17 26-11-2025 13:40

9. Mark Stoll, *Inherit the Holy Mountain: Religion and the Rise of American Environmentalism* (Oxford 2015).
10. Kristian Mennen, 'Gezocht: katholiek met hart voor natuurschoon: De natuurbeschermingsbeweging in Nederland en het katholieke volksdeel', *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries* 31 (2022) 527-553; Kristian Mennen, 'De 'polder'-strategie van de natuurbeschermings- beweging in Nederland, 1930-1960', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134 (2021) 425-447.
11. David Onnekink en Suzanne Ros, 'The Greening of Dutch Protestant Christianity (1960-2020)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 139 (2024) 66-95.
12. Glacken, *Traces on the Rhodian shore*, 655, 693-695.
13. Geertje Mak, *Huishouden in Nieuw-Guinea: Zending en het kolonialisme van goede bedoelingen* (Amsterdam 2024).
14. Peter van Dam en Daan Theodorus Sanders, 'For Peace, Justice, and the Integrity of Creation: The Conciliar Process and the Transformation of Religious Engagement in the Netherlands, 1987-1992', *Trajecta* 32 (2024) 32-62.
15. Radkau, *Nature and power*, 84.
16. Hans Opschoor, *Nieuwe Levensstijl: Gespreksnota ten behoeve van de Kerken* ([Den Haag] 1977) 8.
17. James C. Kennedy, *Stad op een berg: de publieke rol van protestantse kerken* (Zoetermeer 2010).

02 Dam Onnekink.indd 18 26-11-2025 13:40